

УДК 069:355/359

## КУЛЬТУРНО-МУЗЕЄЗНАВЧИЙ АСПЕКТ ФОРМУВАННЯ ВІЙСЬКОВО-ІСТОРИЧНИХ МУЗЕЇВ В УКРАЇНІ

**Машталір В.В.**, канд. іст. наук  
(Генеральний штаб Збройних Сил України)

*У статті висвітлено процес заснування військово-музейної справи на теренах України розпочинаючи з моменту створення першого військового музею. Проаналізовано діяльність військово-історичних музеїв в Україні та їх внесок в розвиток національної культури.*

**Ключові слова:** військово-історичний музей, музей військової частини, полковий музей, музейна справа, музеєзнавство.

**Вступ.** Історія музейної справи є невід'ємною частиною вітчизняної культури і складовою частиною музеєзнавства. Вивчення і аналіз минулого сучасних музеїв – одна із основ наукового підходу до рішення актуальних теоретичних і прикладних питань. За останні десятиліття багато зроблено в даному напрямку, але, на наш погляд, і до теперішнього часу рішення ряду принципіальних задач, пов'язаних з актуалізацією і максимальним використанням музейних зібрань, ускладнена невивченістю історії вітчизняної музейної справи. В цих умовах особливої актуальності набуває вивчення і осмислення наявного військово-історичного досвіду.

Збільшений в суспільстві інтерес до воєнної історії часто наштовхує на відсутність достовірних відомостей. Сповна це стосується і дослідження проблем охорони, збереження та використання військово-історичної спадщини – важливого чинника розвитку національної культури, що визначає духовний потенціал українського суспільства і його державну ідеологію. Багаточисленні ідеологічні табу на все, що відносилось до армії

попередніх епох, приводило до замовчування або невірному трактування діяльності військово-історичних музеїв, що стали короткою, але яскравою сторінкою вітчизняної культури.

Історія свідчить, що військово-музейна справа в Україні має вже більш ніж столітній літопис. В Україні зародження військової музейної справи припадає на початок ХХ століття. Але збирання і зберігання знаків військової символіки, бойових трофеїв відомо ще за козацьких часів.

Військово-історичні музеї є різновидом музеїв історичного профілю та посідають окреме місце в класифікаційному поділі музеїв [1].

**Актуальність.** В Україні система зазначених музеїв є розгалуженою, але маловивченою. Матеріали військово-історичних музеїв можуть формувати відчуття національної гідності, розвивати патріотичні почуття різних поколінь, тому різностороннє дослідження означеної сфери нині є актуальним.

Дослідження з історії військово-історичної музейної справи трапляються порівняно рідко. Попередні розвідки із цієї тематики здійснювалися деякими українськими та російськими нау-

ковцями. Дослідження означеної теми здебільшого були складовою великих наукових праць із загального вивчення системи військово-історичних музеїв у певні історичні періоди. Починаючи зі створення першого такого музею, змінювались принципи їх існування, зміщались та переносились акценти їх діяльності та аспекти подальшої роботи.

Певний матеріал з історії військово-історичних музеїв кінця XIX – початку XX століття висвітвив А.М. Разгон в роботі «Очерк истории военных музеев в России (1861–1917)». Діяльність Київського військово-історичного музею при науковому товаристві штабу Київського військового округу частково викладена у 2003 році Н.В. Олександровою у праці «Российские военные музеи в первой трети XX в.: Из истории организации и деятельности». Тамара Павловна Спиридонова в дисертаційній роботі «Музеи войсковых частей в дореволюционной России (становление и историко-культурное значение)» дослідила діяльність полкових музеїв в Російській імперії. Діяльність військово-історичних музеїв опосередковано висвітлювалася в декількох номерах наукового видання Національного військово-історичного музею України «Український військовий музей», що виходить друком з 2009 р. Проте, цілісного спеціалізованого вивчення військово-історичних музеїв в Україні до цього часу не відбулося.

**Мета статті** – детально висвітлити історію становлення в Україні військово-історичних музеїв, передумови створення, функціонування, здобутки та їх внесок в культурне надбання українського народу.

Формування військово-історичних музеїв на території України можливо, на наш погляд, розділити на певні хронологічні етапи:

1. Київський військово-історичний музей при науковому товаристві штабу

Київського військового округу (1910-1914 роки);

2. Музеї військових частин (полкові музеї) Російської імперії, що дислокувалися в Україні або мали українське коріння (1914-1918 роки);

3. Український державний військовий музей (1918 рік);

4. Музей української визвольної боротьби в Празі (1920-1940 роки);

5. Військово-історичні музеї в довоєнній Україні (1920-1940 роки);

6. Радянські військово-історичні музеї в Україні (1940-1991 роки);

7. Військово-історичні музеї в сучасній Україні.

**Київський військово-історичний музей.** Діяльність Київського відділення Російського Імператорського військово-історичного товариства, що існувало в 1908–1914 років – одна з найперших на теренах України спроб цілеспрямованого заснування військово-історичного музею, який мав висвітлювати історію військового мистецтва значної частини території українських земель. Ця діяльність була водночас і аматорською, й професійною, і набула практичного втілення – створено Київський військово-історичний музей.

21 лютого 1908 року було засноване Київське відділення Російського Імператорського військово-історичного товариства, одна з головних цілей роботи якого стало відкриття в Києві військово-історичного музею [2, С. 5-10].

Головою комісії, перше засідання якої відбулося 25 липня 1908 року в штабі Київського військового округу (вул. Банкова, 11), обрано професора та військового письменника, сина колишнього командувача Київського військового округу В.М. Драгомирова. Комісія одразу визначила, що майбутній музей присвячуватиметься історії воєнного мистецтва загалом, але насамперед на території, що належала до Київського військового округу, який

приблизно дорівнював території удільного Київського князівства [3, С. 84-88.]. На момент заснування військово-історичного товариства до округу належали Київська, Подільська, Волинська, Харківська, Чернігівська, Полтавська та Курська губернії Російської імперії [4, С. 59].

**Музеї військових частин (полкові музеї).** Музеї, присвячені історії військових частин (т. зв. полкові музеї) виникли в Російській імперії на початку ХХ століття. Вони існували на громадських засадах завдяки приватній ініціативі військових. Відомо, що на території України мали військово-історичні музеї декілька полків [5, С. 6].

1-й гусарський Сумський полк короля Датського Фредерика VIII був сформований в 1651 році як Слобідський Сумський полк. Полковий музей заснований в 1906 році. Завідуючим музеєм в цьому ж році призначено підполковника А.Ф. Рахманінова. Музей зберігав копію фамільного портрета свого першого командира – полковника Г.Кондратьєва, його пернач, шаблю, пістоль, дві порохівниці, сумку, три оригінальні грамоти царів Іоанна і Петра Олексійовичів його нащадкам. В першому відділі, який отримав назву «Заповідний», налічувалися: три георгіївських штандарта Імператорів Олександра I (1814 р.) та Миколи I; чотири грамоти Миколи I (1826 р.) та грамота Олександра II за хоробрість під час Турецької війни (1877-1878 рр.); двадцять дві георгіївські срібні труби (1812 р.).

9-го гусарський Київський полк створений в 1866 році. Музей полку заснований 1910 році та володів такими реліквіями, як портрет ХVІІ ст. свого першого командира І.Новицького, гармати з написами того ж часу, грамоти приведення полку на присягу царям Іоанну і Петру Олексійовичам 1682 року,

портрети і батальні картини, історичні документи починаючи з ХVІІ ст., полкове церковне блюдо 1169 року. У полковому музеї 9-го гусарського Київського полку зберігалися полкова гармата, знайдена нащадками першого командира полку – полковника Війська Запорозького І.Новицького і доставлена у військову частину полковником С.Бондаревим. На гарматі напис: «Лил Іосиф Тимофеевич за старанием его пана Ельяша Новицкого, полковника войска Запорозького. Отлита в Глухове в гор. Снятине 1692» [6, С. 167-177; 7].

Музей 4-го уланського Харківського полку, який заснований в 1911 році, зберігав портрет ротмістра Ф.Лисенка, який захопив Т.Костюшка, уланські шапки 1813 і 1849 років, грамоту 1763 року і полковничий універсал 1690 року. Трофеї полку склали 24 срібні труби, полкова ікона св. Покрови, пожалувана в 1869 році імператрицею Марією Федорівною. Образ супроводжував полк під час російсько-турецької війни 1877-1878 років. Збереглися також церковні посуд і образи, які належали чугуївським козакам [7].

Інгерманландський 10-й гусарський його королівської високості Великого Герцога Саксен-Веймарського полк існував в 1704-1918 роках [8]. Музей Інгерманландського полку (м. Чугуїв) відкритий в 1908 році, хоча його зародження розпочалося ще в 1904 році. В 1911 році музей володіє штандартом з вензелем Петра I та п'ятьма штандартами 1707 року Іркутського драгунського полку [9].

У військових частинах Російської імперії українці, переважно, служили на батьківщині – у військах Київського та Одеського військових округів. Зазвичай частини налічували від 60 до 90 відсотків українців на

посадах рядового складу. Зародження на початку ХХ століття музеїв військових частин Російської імперії, що дислокувались на території України або мали українське коріння, стало головним культурним центром популяризації воєнної історії українських воїнів.

**Український державний військовий музей.** У березні 1917 року в Україні розпочалася доба національної революції, яка змінила долю Київського військово-історичного музею. Музей стає власністю УНР і його справою займається уряд Центральної Ради. У цей період Всеукраїнська рада військових депутатів висуває пропозицію щодо заснування в Києві національного архіву-музею війни і революції. Цю пропозицію підтримав відділ охорони пам'яток старовини та мистецтва уряду. У вересні 1917 року був розроблений план створення нового музею. Розпочата робота з його реалізації – експонати для нового архіву-музею війни і революції відбирали на Київському артилерійському складі, а також в інших містах. Створюючи музей війни і революції Всеукраїнська рада військових депутатів звернулася з проханням до начальника штабу Київського військового округу передати до цього музею частину експонатів військово-історичного музею. Однак, командування округу не пішло на це [10, С. 194-211].

Проте подальші події змінили долю військово-історичного музею. У березні 1918 року музей був підпорядкований військово-науковому відділу Генерального штабу УНР, поповнений експонатами музею війни і революції та під назвою «Військово-історичний» почав діяти вже як нова музейна установа України. У квітні цього ж року для цієї музейної установи був виділений фонд приміщень

колишнього царського Маріїнського палацу, де розміщують експозицію [11, С. 6-7, 12, С. 26-35].

Після падіння влади Центральної Ради і встановлення правління Гетьманського уряду в середині червня 1918 року від військового міністра надійшло розпорядження до військово-наукового відділу Генерального штабу армії Української держави про звільнення палацу від музею. За цим розпорядженням музейні експонати були викинуті на подвір'я, де їх застала злива, яка зіпсувала або знищила більшість музейних речей. Рештки експонатів, що збереглися, наступного дня перенесли до підвальних приміщень Генерального штабу.

У наукових публікаціях розповсюджена версія, буцімто після цього Військово-історичний музей уже не відновив свою діяльність. Це не відповідає дійсності. Експонати музею було перенесено до приватного будинку у м. Києві за адресою: вул. Єкатерининська, 12, який став «будинком музею». Нині ця вулиця носить назву Липської, а самого будинку не існує – на його місці знаходиться будинок 1930-х років. Після приходу до Києва у грудні 1918 року Червоної армії Військово-історичний музей зберігся та, судячи з наявної інформації, залишився у підпорядкуванні радянського військового відомства – відновленого штабу Київської військової округи. Орієнтовно у березні-квітні 1919 р. до «будинку Військово-історичного музею» зі штабу округи на вул. Банковій переїхала редакція «Воєнного-Військового Журналу» – органу КВО [13, С. 50].

У 1920 році в Армії УНР була створена Військово-історична управа з двома відділами: військово-історичним та редакційно-видавничим. У військово-історичному відділі працював один співробітник – урядовець Михайло Обідний. Саме він став

архіваріусом та збирачем документів Армії УНР. Він став і директором створеного незабаром Головного військово-історичного музею-архіву при Генеральному штабі УНР. У музеї-архіві збирались документи, фотографії, відзнаки, зразки уніформи тощо. У Центральному державному архіві вищих органів влади та управління в Україні зберігся фонд цієї установи (Ф.3179, Оп.1, 16 справ), який обіймає період 1919-1922 років. Крім того, в архіві існує також особистий фонд М.Обідного (Ф.3504, Оп.1, 12 справ).

**Музей української визвольної боротьби в Празі.** У першій половині 20-х років ХХ ст. з'являється «теорія боротьби двох культур» (української і російської), яку активно відстоював один із лідерів комуністичної партії України Д.Лебідь. Прихильники цієї теорії розглядали українську культуру як відсталу, селянську, заперечували необхідність її розвитку. Ця теорія на практиці могла поглибити розрив між робітниками і багатомільйонною селянською масою, вона зміцнювала платформу двох національних таборів – російського й українського, озброюючи кожний із них ідеєю боротьби до повної перемоги «своєї» культури.

Після поразки визвольних змагань українського народу на теренах кількох європейських країн опинилась значна кількість українських громадян. Урядовці, військовослужбовці, громадські діячі та науковці вивезли за кордон численні документи політичного та військово-історичного характеру, а також приватні збірки, що мали велику культурну цінність. Йдеться про документи державних установ УНР, ЗУНР та Української Держави; документацію українських дипломатичних місій; інтернованих вояків-українців у країнах Центральної та Західної Європи. Ці документи були важливим свідченням боротьби українського народу за

державність і незалежність, тому Уряд УНР вжив заходи для заснування національного центру за кордоном.

Еміграційний процес почався відразу ж після занепаду УНР і продовжувався впродовж наступних періодів. Українці осідали у Відні, Варшаві, Парижі, Берліні, Белграді, Софії та інших європейських центрах. Щоб задовольнити свої духовні потреби й дати вихід творчим можливостям, українці за кордоном розгорнули бурхливу організаційну та культурно-освітню діяльність. Були створені українські науково-дослідні заклади, просвітницькі організації, засновано чимало газет та видавництв.

На початку 1920-х рр. Прага серед інших європейських столиць була найкращим місцем для розгортання діяльності українського осередку, поперше, через сприятливу політичну ситуацію та позитивне ставлення до емігрантів з боку уряду ЧСР; по-друге, внаслідок переїзду до Праги значної кількості українських емігрантів та створення ними низки культурно-освітніх, наукових, професійних організацій і закладів.

В історії української діаспори чеський період називають «золотим» віком. У Празі, де зібралися кращі мистецькі та наукові сили, був створений Музей визвольної боротьби України, що функціонував під керівництвом Дмитра Антоновича. Музей став визнаним загальноукраїнським центром музейних та архівних пам'яток, пов'язаних із українським еміграційним та політичним рухом ХХ століття. А сам Д. Антонович створив і видавав на еміграції універсально-оглядовий збірник «Українська культура», жанр якої – академічні лекції.

Заснування Музею визвольної боротьби України у Празі (далі – МВБУ) було обумовлено політичною роз'єднаністю української еміграції,

окремі представники якої відмовлялись передавати документи на зберігання до Українського національного музею-архіву (далі – УНМА) [14, С. 35-47]. В силу цього в 1925 р. у Празі з ініціативи професорів Українського вільного університету та колишніх військовиків Армії УНР та Української Галицької Армії було засновано товариство «Музей визвольної боротьби України», до складу якого увійшли І.Горбачевський (перший голова товариства), Д.Антонович (директор музею у 1925–1945 рр.), В.Сімович, С.Смаль-Стоцький, Д.Дорошенко, А.Яковлів, М.Омелянвич-Павленко та ін.

1. МВБУ невдовзі перетворився на найбільший музейний осередок української еміграції в Європі, який структурно поділявся на чотири відділи, фонди яких комплектувалися за рахунок надходжень документів з табірних архівів, матеріалів українських дипломатичних місій, а також діловодної документації установ та організацій, створених українцями в еміграції. Фонди музею інтенсивно поповнювалися особовими колекціями відомих громадсько-політичних та культурних діячів (Д.Антоновича, В.Біднова, І.Горбачевського, Д.Дорошенка, О.Колесси, О.Лотоцького, В.Петрива та ін.). Товариство МВБУ існувало на членські внески та пожертви від українських емігрантів. Заходами товариства та завдяки фінансовій допомозі українського підприємця та мецената К.Лисюка у червні 1939 р. було відкрито Український дім у Празі, який перетворився на важливий культурний центр зарубіжного українства [15, С. 349-356].

Війна негативно позначилась на поповненні колекції МВБУ: якщо у 1930-х рр. щомісячно реєструвалось 400-450 нових надходжень, то у воєнні роки – лише 30-40 документів. Значних

втрат колекція МВБУ зазнала під час бомбардування Праги американською авіацією 14 лютого 1945 р., внаслідок якого було зруйновано більшу частину музейного приміщення.

МВБУ проіснував у Празі до 1948 р. і був ліквідований комуністичним урядом ЧСР. Значна частина його колекції (близько 6 тис. кг документів у розсіпі) була переміщена до УРСР у 1958 р. Упродовж наступних п'яти років на основі опрацювання цих матеріалів у ЦДІА УРСР було сформовано 173 фонди (7 232 справи за 1918–1944 рр.).

2. За вказівкою директивних органів окремі матеріали МВБУ після їх впорядкування були передані до Центрального державного архіву жовтневої революції у Москві, зокрема, у 1954 р. туди надійшли десять фондів з матеріалами Української партії соціалістів-революціонерів [16, С. 13-24].

Документи «еміграційного» походження перебувають також на зберіганні у ЦДАГО України, де сформовано «Колекцію документів «Український музей у Празі»» (ф. 269) у складі 1644 справ. Більшість матеріалів названого фонду носять фрагментарний характер, лише доповнюючи документальні комплекси, сформовані у ЦДАВО України. Останнє є свідченням того, що ці матеріали мають спільне джерело походження і були «штучно» вилучені на стадії їх опрацювання в оперативних цілях. Матеріали «еміграційного» походження представлені у складі кількох фондів ЦДІА України, м. Львів, у т.ч. «Колекції документів про діяльність урядів та армій Української Народної Республіки та Західно-Української Народної Республіки» (ф. 581), колекції мікрофотокопій «Матеріали архіву Наукового товариства ім. Т.Шевченка у Львові з Національної бібліотеки у Варшаві». У ЦДКФФА України ім.

Г.С.Пшеничного зберігаються понад 20 альбомів з колекції МВБУ, які надійшли до архіву в 1959 р.

Таким чином, створення, в міжвоєнний період, у Празі МВБУ було пов'язане з поразкою визвольних змагань 1917–1920 рр., одним з наслідків яких була велика хвиля політичної еміграції з українських теренів, яка включала представників політичного проводу Української Центральної Ради, Української Держави гетьмана П.Скоропадського, Директорії УНР, Уряду ЗУНР, громадсько-політичних, військових, культурних діячів та науковців. Необхідність заснування українських інституцій за кордоном полягала в тому, що на початку 1920-х рр. за межами України опинилась



документація урядових установ Директорії УНР та ЗУНР, архіви українських військових частин та з'єднань (зокрема – Армії УНР), особові документи українських емігрантів, а також зібрані ними історичні колекції.

Після поразки у визвольних змаганнях і встановленні радянської влади в Україні тут створюється мережа музейних установ. Військова тематика, перш за все, історія та діяльність Червоної Армії знаходить відображення в історичних, краєзнавчих, а також у музейних кімнатах вій-

ськових частин [11, С. 4-8; 12, С. 4-5].

**Військово-історичні музеї в довоєнній Україні.** Через постійні воєнні дії та нестабільність політичної влади в 1920-1940 роках знівелювалася робота військово-історичних установ на території України. Так, офіційних фактів існування в Києві військово-історичного музею немає. Аналізуючи фото з альбому Об'єднаної командної школи ім. С.С.Каменева (нині будівля – військового ліцею імені Івана Богуна) в Центральному державному архіві кінофотофонодокументів України ім. Г.С.Пшеничного, з великою ймовірністю можливо припустити, що залишки Військово-історичного музею, який у 1918-1919 роках знаходився у будинку на вул. Єкатерининській, 12, зберігалися в даній школі. Проте, в історичному формулярі школи Каменева, жодних свідчень про роботу музею немає.

На рисунках представлені фото 1934 року будинку і кімнати музею Об'єднаної командної школи імені С.С.Каменева. Проте в Одесі військово-історичний музей існував. Свідченням цього є матеріали із Галузевого державного архіву Служби безпеки України [17]. Завідуючим військово-історичного музею Одеського дому культури армії та флоту з 1923 по 1931 роки був



Андрій Іванович Посохов. Саме матеріали відомої слідчої справи "Весна", в результаті розслідування

якої Посохов І.А. 3 липня 1931 року був розстріляний, повідомляють, що до складу експонатів музею входили: 14 станкових кулеметів, із них німецьких – 4 (“Кольт”), французьких – 2, австрійських – 1, англійських – 1, російських – 2, американських – 4; 10 ручних кулеметів, із них англійських – 3, французьких – 5, германських – 1, датських – 1; 7 бомбометів, із них російських – 2, австрійських – 3, німецьких – 2; 1 міномет; 1 малокаліберна пушка та 12 бомб до бомбометів. За свідченнями самого Посохова, зазначенні експонати потрапили в музей від старого царського музею та союзу мисливців в 1929-30 роках.

**Радянські військово-історичні музеї в Україні.** Розвиток військової музейної справи перервала війна. Однак після визволення Києва 6 листопада 1943 року вже у березні 1944 року уряд України ухвалив постанову «Про виставку професійного озброєння і техніки у місті Києві», яку розмістили у Пушкінському парку (неподалік від кіностудії О.Довженка і палацу культури заводу «Більшовик»). 25 лютого 1945 року виставка була урочисто відкрита. На ній було представлено понад п'ять тисяч експонатів (трофеї чотирьох Українських фронтів) [18].

19 травня 1944 року уряд України ухвалив постанову про організацію нової виставки «Партизани України в обороні проти німецько-фашистських загарбників», яка була відкрита 30 квітня 1946 року в Києві в будинку, де тепер знаходяться комісії Верховної Ради України (вул. Грушевського, 18). У залах на двох поверхах відвідувачам було представлено 15000 експонатів [12, С. 8].

Ці дві виставки були відкриті для відвідування до осені 1951 року. Починаючи з 1951 року подібні виставки трофеїв Червоної Армії в Києві та й взагалі в Україні не проводилися.

Значна частина експонатів – надто великогабаритна військова техніка – танки, самохідні артилерійські установки, артилерійські системи, літаки тощо – пішла на металобрухт, менша частина була передана до різних музеїв і використувалась в їх експозиціях або зберігалась у фондосховищах [12, С. 9].

У 1956 році при Київському окружному будинку офіцерів (тепер – Центральний будинок офіцерів Збройних Сил України, вул. Грушевського, 30/1) було засновано військово-наукове товариство, члени якого вивчали і узагальнювали досвід Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років, займалися пропагандою військово-наукових знань, військово-патріотичним вихованням підрастаючого покоління.

Шостого листопада 1967 року за рішенням командувача Київського військового округу генерал-полковника (з 1977 року Маршала Радянського Союзу) Куликова В.Г. був відкритий Музей історії військ Червонопрапорного військового округу [19, С. 1-3]. Музей розмістився в приміщенні окружного будинку офіцерів.

У 14-ти залах цього музею були представлені матеріали і документи, що висвітлювали багаторічну історію Київського округу. З дня відкриття музею постійно поповнювався експонатами і вже у 1973 році налічував майже три тисячі експонатів – документів, фотографій, схем, зброї, бойової техніки [19, С. 1-3].

Матеріали та експонати дореволюційної доби розповідали про те, що з Україною була пов'язана військова діяльність видатних російських полководців Суворова О.В. (1730-1800) і Кутузова М.І. (1745-1813). Багато документів висвітлювали історію створення Червоної Армії, її участь у громадянській війні, збройну боротьбу проти армії УНР, німецьких окупантів, білогвардійських армій



Денікіна А.І., Врангеля П.М., білополяків, а також життя і діяльність округу в роки мирного будівництва в період від 1921 року і до початку Великої Вітчизняної війни у 1941 році.

У залах музею було виставлено озброєння вітчизняного виробництва, яке надходило до лав Червоної армії у передвоєнні роки, а саме: ручний кулемет Дегтярьова, 82-мм міномет, ручний гранатомет, танковий кулемет, снайперська рушниця з оптичним прицілом, пістолет Токарева, чудово виготовлені макети танків, літаків тощо. На прилеглому до музею майданчику була виставлена військова техніка.

З експозиції можна було дізнатися про діяльність військових училищ, яких на території округу у 1940 році налічувалося 17. Представлені в експозиції фотографії знайомили відвідувачів із видатними випускниками цих училищ, видатними воєначальниками: генералами армії Ватутіним М.Ф., Черняхівським І.Д. та іншими, а також з командувачами округу у передвоєнні роки: командармами Федьком І.І., Тимошенком С.К., генералом армії Жуковим Г.К., генерал-полковником Кирпоносом М.П.

У музеї було представлено багато матеріалів і документів, що висвітлювали події Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років – про запеклі прикордонні бої, героїчну оборону міста Києва, бойові операції 1-го і 2-го Українських фронтів по звільненню території України від нацистських окупантів, діяльність партизанів та підпільників.

Досить змістовно і ґрунтовно у залах музею було показано життя і діяльність округу у повоєнний період. Музей історії військ Київського Червонопрапорного округу діяв до проголошення незалежності України. У 1991 році він був розформований. Частину експонатів вивезли до Москви, чимало

документів і матеріалів – до Центрального музею Збройних Сил України [12, С. 10].

**Військово-історичні музеї в сучасній Україні.** У перші роки незалежності, у зв'язку з реформуванням великої кількості військових частин та військово-навчальних закладів, військово-музейна система майже розвалилася. Експонати музеїв розформованих частин частково передано до інших музеїв, але більшість фондів було втрачено і пограбовано. У 1994 році в системі Збройних Сил України налічувалося 126 військових музеїв у тих військових частинах і установах, військово-навчальних закладах, які були реформовані та продовжували існування. Новий етап у військово-музейній діяльності розпочався з відродження роботи військово-історичного музею у жовтні 1995 року, коли Міністерство оборони України заснувало Музей Збройних Сил України, а начальником музею було призначено майора Карпова В.В.

Рішенням начальника Генерального штабу Збройних Сил України генерал-полковника А.Лопати від 9 листопада 1995 року новостворений музей розмістився у приміщеннях військово-історичного музею Центру культури, освіти та дозвілля Збройних Сил України, колишнього Музею історії військ Червонопрапорного військового округу. Фонди колишнього військово-історичного музею у кількості 337 експонатів були передані новоствореному Музею Збройних Сил України, що становило невеличку частину колись багаті колекції музею Київського військового округу [10, С. 195-196].

На сьогодні фонди Національного військово-історичного музею України налічують понад 50 тисяч одиниць, з яких більше 40 тисяч – основного фонду. Але фонди музею продовжують постійно зростати за рахунок надходження експонатів та колекцій [10, С.

201-205; 12, С. 6].

Працівники музею розробили концепцію, тематико-експозиційний план, який складався із чотирьох розділів, а саме: перший – присвячений українській армії, у якому повинно бути висвітлено військову історію (від княжої доби, козацького війська, українських військових частин у складі імперії); другий присвячений військовим формуванням в Україні у добу Визвольних змагань 1917-1920 років; третій – розвитку військової справи на території України (1921-1991 років) та четвертий розділ – проголошенню незалежності України і розбудові Збройних Сил України та їх діяльності на сучасному етапі.

Одним із важливих напрямків діяльності музею є науково-дослідна робота, яка в перші роки існування була спрямована на створення експозиції «Збройні Сили України. Витоки. 1917-1991 роки». За розробленим тематико-експозиційним планом були зібрані експонати. Створена експозиція поділялась на наступні періоди: формування українських частин в часи діяльності Української Народної Республіки; міжвоєнний; Другої світової війни та повоєнний до утворення у 1991 році Збройних Сил України.

Наступним етапом в роботі музею стало розроблення у 1998 році наукової концепції нової постійної експозиції під назвою «Військова діяльність на теренах України у період від V століття до н.е. – до XX століття». Нова експозиція складалася із таких розділів: «Дослов'янський період розвитку військової справи в Україні (V століття до н.е. – III століття н.е.)», «Військова організація та війни Київської Русі (IX – XVI століття)», «Козацька держава та її військо (XV – XVI століття)», «Українські збройні формування в арміях Російської та Австро-Угорської імперії (XVIII – поч. XX століття)». Також був опрацьова-

ний план наукового комплектування музею за темою «Збройні Сили незалежної України».

Одним із напрямків науково-дослідної діяльності музею була участь його працівників у створенні нормативно-правової бази військово-музейної справи та діяльності музеїв в системі Міністерства оборони України. За дорученням цього Міністерства співробітниками музею були опрацьовані проекти Положення про огляд-конкурс діяльності військових музеїв у Збройних Силах України, а також колективом музею була внесена пропозиція щодо змін і доповнень до Закону України «Про музеї та музейну справу» (до статей 6, 12, 13, 20, 28) [20]. Наукові працівники музею брали участь у роботі комісії по опрацюванню проекту Закону України «Про державні символи України», який дає опис державних символів – герба, гімну, прапора, а також встановлення правила їх використання [11 С. 20, 22-23].

Незважаючи на організаційні труднощі, які виникали під час створення музею, розробки концептуальних засад експозиційної роботи, комплектування музейного фонду, вже у 1996 році розпочалася його експозиційна і виставкова діяльність. Співробітники музею підготували і провели три виставки у 1996 році: 18 травня – із перших надходжень до музею; у липні – п'ятиріччя заснування Спілки офіцерів України; і найбільша 6 грудня – «П'ятиріччя» – до п'ятої річниці Збройних Сил України. В останній виставці було представлено більше 300 експонатів, які висвітлювали період формування, становлення і функціонування української армії на сучасному етапі. Тематика виставки розповідала майже про усі сторони життя армії.

Знаменним роком у житті музею став 1998 рік, коли 26 січня був підписаний наказ Міністра оборони України про створення Центрального музею Збройних Сил України і була

завершена робота над постійною експозицією «Збройні Сили України. Витоки. 1917-1991 рр.», яку урочисто відкрили 14 червня. З відкриттям цієї постійної експозиції була розпочата робота з відвідувачами. Основною формою цієї роботи стали екскурсії. З цього року Центральний музей Збройних Сил України розпочав новий етап своєї діяльності – музей повністю запрацював. Музей набуває популярності у жителів та гостей міста. Якщо у 1998 році Центральний музей Збройних Сил України відвідало майже три тисячі чоловік, з яких 2357 військовослужбовців, 400 учнів, то у 2005 році кількість відвідувачів становила вже понад 16 тисяч чоловік, а разом із філіями – майже 65 тисяч осіб [11, С. 23-25, 31].

У культурно-просвітницькій діяльності важлива роль відводилась впровадженню інформаційних технологій – висвітленню роботи музею по телебаченню, радіо, у пресі, мережі Інтернет.

У діяльності музею однією із дійових форм освітньо-виховної роботи стає виставкова робота, яка характеризується проведенням як стаціонарних, так і пересувних тематичних виставок. Музей виставляв свої експонати і на міжнародних виставках, наприклад, у 2004 році на виставці «Перша світова війна і пам'ять про націю» в історичному музеї Берліна, експонувавши Бойовий прапор 3-ї Залізної дивізії Армії УНР.

60-річчю Перемоги у Великій Вітчизняній війні у 2005 році була відкрита виставка «Трофеї Червоної Армії (1941-1945 рр.)», яку організували Центральний музей Збройних Сил України спільно з Центральним музеєм Збройних Сил Російської Федерації, меморіальним комплексом «Національний музей

історії Великої Вітчизняної війни (1941-1945 рр.)» м. Києва, Державною компанією з експорту й імпорту продукції військового та спеціального призначення «Укрспецекспорт» та Державним підприємством «Укроборонсервіс». На виставці були виставлені: військова форма одягу особового складу, зброя, прапори і штандарти, нагороди і відзнаки німецької армії та армій держав-сателітів, німецькі документи, захоплені Червоною Армією, відомий державний герб Німеччини з рейхсканцелярії та ін. Були також представлені матеріали, що висвітлювали бойову діяльність чотирьох українських фронтів та видатних воєначальників Червоної армії, зокрема, генерала армії Вагутіна М.Ф. і генерал-полковника Кирпоноса М.П. Виставка викликала жвавий інтерес широких мас населення. Активна виставкова робота ведеться також і у філіях Центрального музею Збройних Сил України, яких на сьогодні налічується п'ять. Виставки, які організують співробітники музею та його філіалів, стали важливим засобом ознайомлення жителів та гостей Києва з пам'ятками вітчизняної воєнної історії та сприяли вихованню підростаючого покоління, військовослужбовців у патріотичному дусі [11, С. 54-55].

З відкриттям музею розпочалася науково-дослідна робота. У першу чергу співробітники зосередились на створенні наукової концепції експозиції, опрацювали її тематично-експозиційний план, збирали експонати. Науковці музею провели дослідження танку М4А2 «Шерман» (в роки війни їх постачали по ленд-лізу), підбитого під час Корсунь-Шевченківської наступальної операції, яку проводили війська 1-го та 2-го Українських фронтів. Цей танк, що пролежав 60 років на дні річки Гнилий Тикач, тепер представлений в експозиції техніки музею, що розташована на

території Національного університету оборони України [10, С. 205-207].

Науковий колектив Національного військово-історичного музею України розробляє концепції експозицій для філій, надає науково-методичну допомогу музеям військових частин і навчальних закладів. Важливу роль у розвитку наукової діяльності музею, пропаганді досягнень вітчизняної воєнної історії відіграють друковані видання музею «Військово-історичний альманах» і науково-методичний збірник «Український військовий музей». На сучасному етапі наукові співробітники музею проводять поглиблене вивчення музейних предметів, колекцій, пам'яток, матеріалів і документів, подальше удосконалення та підвищення ефективності експозиційної, культурно-освітньої, виставкової і видавничої діяльності, розробку наукових концепцій експозицій, наукове комплектування фондів, відтворення в експозиції музею та його філіях музейними засобами військової історії нашої держави і сучасного стану Збройних Сил України [11, С. 63-65].

У сучасних умовах військовий музей являє собою багатофункціональний інститут соціально-історичної інформації, який призначений для збирання і зберігання пам'яток військової історії, поширення інформації про воєнну історію України, здійснення військово-патріотичного виховання засобами музейних предметів. Вже з перших кроків колектив музею в першу чергу приділяє увагу постійному поповненню, вивченню і обробці військово-історичних пам'яток, музейних колекцій.

В існуючій експозиції музею відвідувачі можуть ознайомитися з автентичними документами, фотографіями, схемами, бойовими прапорами, орденами і медалями, зброєю та

військовою технікою. Завдяки закладеній інформації у всіх пам'ятках, в тому числі і військово-історичних, послідовно висвітлюється військова історія киммерійсько-скіфського періоду, княжої доби, національно-визвольної боротьби доби Козаччини, військових формувань в Україні протягом XIX-XX століть та діяльність Збройних Сил після проголошення незалежності України. Тепер музей займає вагомe місце в системі культурно-освітніх установ Міністерства оборони України та серед історичних музеїв держави як центр наукової роботи та військово-патріотичного виховання.

Важливою подією в житті музею стало те, що 15 січня 2010 року Указом Президента України Центральному музею Збройних Сил України надано статус національного та перейменовано у Національний військово-історичний музей України. Національний військово-історичний музей України нині є потужною культурно-освітньою, науково-дослідною і методичною установою, яка постійно дбає про розвиток подальшої діяльності своїх філій і мережі музейних утворень у військових підрозділах Міністерства оборони України [12, С. 6-7].

Другого грудня 2010 року до столітнього ювілею заснування першого військово-історичного музею в Україні та Дня Збройних Сил України, який щорічно відзначається шостою грудня, музей відкрив чергову виставку «Збройні Сили України на варті держави». Виставлені в експозиції документи і матеріали висвітлюють історію створення та становлення видів сучасних Збройних Сил України, родів військ, миротворчої діяльності та міжнародної співпраці.

Розгорнута експозиція не тільки розповідає про етапи формування та

теперішній стан Збройних Сил України, а й служить справі виховання у молодого покоління почуття гордості за героїзм і патріотизм українських військових, сприяє духовному відродженню у народі ставлення до його військової історії. Адже без всебічного використання нашої історико-культурної спадщини неможливо вирішувати завдання докорінного оновлення духовного життя [12, С. 7].

**Висновок.** У військово-історичних музеях України, з моменту їх зародження і до сьогодні, зберігалися та нині нагромаджені унікальні творіння матеріальної і духовної культури українського народу, свідчення його економічного, суспільно-політичного, науково-технічного і культурного розвитку. Вони становлять невід'ємну частину, в тому числі, загальнолюдських цінностей, відображають ідеали поколінь, розповідають про різні

періоди історії, видатних діячів держави, науки, техніки і культури.

Постійно зростає значимість військово-історичних музеїв у контексті сучасних завдань музейної справи як невід'ємної галузі не тільки культури, а й науки. На сучасному етапі, коли музеологія виходить на новий якісний рівень, гостро відчувається необхідність у поглибленому дослідженні її історії, вивченні особливостей і основних етапів формування її основ як наукової дисципліни. Таким чином, вивчення історії вітчизняного війська, славетних традицій українських воїнів відкриває нові можливості у використанні досвіду музейної справи, сприяє розвитку музеології, поліпшенню та удосконаленню музейних експозицій, які правдиво, без прикрас, повинні висвітлювати різні періоди воєнної історії, заповнювати прогалини на її сторінках.

### ЛІТЕРАТУРА

1. Равикович Д.А. Классификация музеев // Российская музейная энциклопедия: В 2 т. – М.: Прогресс; «РИПОЛ КЛАССИК», 2001. – Т. 1. – С. 273.

2. Журнал организационного заседания Киевского отделения Российского Императорского военно-исторического общества 14 июня 1908 года // Военно-исторический вестн. – 1909. – № 1–8. – с. 26.

3. Журнал собрания Музейной комиссии // Военно-исторический вестн. – 1909. – № 1-8. – с. 185.

4. Журнал заседаний Распорядительного комитета // Военно-исторический вестн. – 1909. – № 1-8. – с. 119.

5. Обзорение предметов военной старины. Отделение I. Музей войсковых частей. – Вып. I. – М., –1912. – 78 с.

6. Федорова Л.Д. З історії пам'яткоохоронної та музейної справи у Наддніпрянській Україні. 1870 – 1910-і рр. – К.: Інститут історії України НАН України, 2013. – 373 с.

7. Габаев Г. Обзорение предметов военной старины. Отдел I. Музей войсковых частей. Выпуск I. Издание Московского отдела Императорского Русского военно-исторического общества, под редакцией действительного члена общества Н.А.Маркса. Москва 1912 г. //Записки разряда военной археологии и археографии Императорского Русского военно-исторического общества / Под ред. Н. И. Веселовского. – Т. 2. – СПб., 1913.

8. ЦДАУК. – Ф. 1196. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 4.

9. ЦДАУК. – Ф. 1196. – Оп. 1. – Спр. 61. – Арк. 1.

10. Машталір В.В. Розвиток музейної справи в системі Міністерства оборони України / В.В.Машталір // Збірник наукових праць «Праці Центру пам'яткознавства». – Київ: Центр пам'яткознавства НАНУ і УТОPIK. – 2012. – Вип. № 22. – с. 194-211.

11. Карпов В.В. Музейна справа у Збройних Силах України (1996-2006) / В.В.Карпов. – К.: 2007. – 96 с.

12. Карпов Віктор. 100 років з дня створення військово-історичного музею в Україні / Віктор Карпов // Український військовий музей. – 2010. – № 2. – 156 с.

13. Военный-Військовий Журнал, Київ, 1919, № 3. – 112 с.

14. Музей визвольної боротьби України у Празі (1925–1948) : створення, діяльність, доля архівної колекції / М. Палієнко, І. Срібняк // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство : міжвід. зб. наук. праць. – К., 2000. – Вип. II. – 128 с.

15. Створення та діяльність Українського історичного кабінету в Празі (1930–1945 рр.) / М. Палієнко // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія «Історія. Економіка. Філософія». – 2001. – Вип. 5. – 425 с.

16. Український національний музей-архів у Празі (1923–1930 рр.) : історія створення та основні напрямки діяльності / М. Палієнко // Студії з історії архівної справи та документознавства. – 2004. – Т. 11. – 42 с.

17. Галузевий державний архів СБУ, Ф.6, Оп.1, Д.67093, т. 2135-2137.

18. Малаков Д. Київські трофейні виставки / Д.Малаков // Військово-історичний альманах. – 2001. – Ч. I (2). – С. 151-158.

19. По залах музею Краснознаменного Киевского военного округа. Путеводитель. – К., 1973. –78 с.

20. Закон України «Про музеї та музейну справу» // Урядовий кур'єр. – 1995. – 17 серпня. – С. 8-9.

*Машталір В. В. Культурно-музееведческий аспект формирования военно-исторических музеев в Украине. В статье отображено процесс основания военно-музейного дела на территории Украины начиная с момента создания первого военного музея. Проанализирована деятельность военно-исторических музеев в Украине и их вклад в развитие национальной культуры.*

**Ключевые слова:** *военно-исторический музей, музей воинской части, полковой музей, музейное дело, музееведение.*

*Mashtalir V.V. Cultural-museological aspect of military historical museums - organization in Ukraine. This article sheds light on the process of foundation of military museum business in Ukraine, starting from creation of the first military museum. Besides that the paper provides analysis of the military historical museums' activity and their contribution to the national culture development.*

**Keywords:** *military historical museum, museum of military unit, regimental museum, museum business, museology.*